:e *Shisō* (Nihon Shiszó taikei 27.) [Samurai Thoughts of the y Modern Age (Great Series of Japanese Thoughts 27.)] Ed. lshii, Sh. Tokyo: Iwanami shoten, 1974.

'*akun* [Family Admonitions of Samurai]. Ed. and transl. by: hida, Y. Tokyo: Tokuma shoten, 1978.

ōnin Shisō (Nihon Shisō taikei 59) [Thoughts of Urban chants of the Early Modern Age (Great Series of Japanese ıghts 59.)]. Ed. by: Nakamura Y., Tokyo: Iwanami shoten, 5.

ısei Shiryō shū dai 3 kan Buke Kahō I. [Chrestomathy of lieval Law, Vol. 3., Bushi Family Laws I.]. Eds. by: Satō, Ikeuchi, Y., Momose, K. Tokyo: Iwanami shoten, 2001. 9th ion.

Kadokava Nihonshi Jiten [New Edition of Kadokava's orical Dictionary of Japan]. Asao N., Uno Sh., Tanaka T. eds. yo: Kadokawa shoten, 1996.

Bukkyō Jiten [Iwanami's Dictionary of Buddhism]. Tokyo: ıami shoten, 1989.

Shinmei no Gogen Jiten [Etymological Dictionary of Gods' ıes]. Kyoto: Shibunkaku shuppan, 1989.

[Dictionary of Shrines]. Ed. by: Shirai E., Toki M. Tokyo: ōdō shuppan, 1988.

egends of the Samurai. New York: Woodstock, 1995.

.: *A History of Japan, 1334–1615.* Stanford, 1960.

jin Zen Nihon Kendō Renmei 30 nen Shi [A Thirty-Year ory of the All Japan Kendo Federation]. Tokyo, 1982.

Buddhizmus a Heian-korban: Szaicsó és Kúkai

A Nara-korszakban (710–784) a buddhizmus gyökeret eresztett Japánban, megalakult a hat iskola (Kusa, Dzsódzsicu, Ricu, Szanron, Hosszó, Kegon), amelyek közvetlenül egy-egy kínai buddhista iskola adaptációi voltak.[1] Az uralkodók megpróbálták a buddhista egyházat irányításuk alá vonni, szigorúan szabályozták az évenként felavatható szerzetesek számát (*nenbundosa* 年分度者), mivel a szerzetesek adómentességet élveztek, s így gyarapodásuk az államot gyengítette. Kodifikálták a szerzetesekre és apácákra vonatkozó szabályokat (Szónirjó 僧尼令), amelyek szigorúan korlátozták a buddhisták mozgását és térítési tevékenységét. Létrehozták a Szógó 僧綱 hivatalt, amely a buddhista ügyekért viselt felelősséget, az arisztokrácia vezetése alatt állt, de a hivatalnokait a szerzetesek közül választotta ki az udvar.[2] Bármennyire is próbálták azonban kordában tartani a buddhista egyházat, befolyása egyre növekedett, az egyik szerzetes, Dókjó 道鏡 († 772) majdnem a trónt is elfoglalta. Ez is szerepet játszott abban, hogy Kanmu 桓武 császár (737–806, ur. 781–806) úgy döntött, hogy áthelyezi a fővárost először Nagaokába, majd Heiankjóba (modern Kiotó). Uralmát konfuciánus alapokra kívánta helyezni, csak az új főváros déli kapujánál engedélyezte két buddhista templom, a Tódzsi 東寺 és Szaidzsi 西寺 felépítését.[3] A narai iskolák és a Szógó továbbra is Narában maradtak, így az udvarra és a politikára gyakorolt befolyásuk jelentősen csökkent.

A főváros áthelyezésével kezdetét vette a Heian-kor (794–1185), amely nemcsak a japán történelemben, de a japán buddhizmusban is új fejezet nyitott. Az ortodox narai iskolákkal szemben két új buddhista iskola jött létre: a Szaicsó 最澄 (767–822) által alapított Tendai 天台 (kínaiul: Tiantai) és a Kúkai 空海 (774–835) által létrehozott Sin-

[1] A hat iskoláról lásd Tamura 2000: 44–47. A Kegon iskola történetéről lásd Hamar 1996.

[2] Az állam és egyház kapcsolatáról a Nara-korszakban lásd Groner 2000: 3–14, Abé 1999: 24–40.

[3] Mint a nevük is mutatja, a Tódzsi a kaputól keletre, míg a Szaidzsi nyugatra helyezkedett el.

gon 真言 (kínaiul: Zhenyan). Mindkét iskola kínai eredetű, de Japánban a két mesternek köszönhetően továbbfejlődtek.[4] Jelen tanulmányban ezzel a két kiemelkedő buddhista vezetővel kívánunk foglalkozni, rávilágítva jelentős szerepükre, noha a buddhizmuskutatásban méltatlanul háttérbe szorultak a Kamakura-kor (1185–1336) vallásreformerei mellett.[5] A két szerzetes sorsa számos ponton összefonódott: együtt utaztak Kínába, mindketten egy-egy új iskolát alapítottak, meg kellett küzdeniük az ortodox iskolákkal az elismertségükért. Sajnálatos módon kezdeti barátságuk megromlott, s egymás riválisai lettek. Mindketten nagy hatást gyakoroltak a japán buddhizmus fejlődésére, a későbbi buddhista vezetők merítettek tanításaikból, iskoláik máig fennmaradtak, a Hiei-hegy 比叡山 és a Kója-hegy 高野山 a buddhista vallás központjaivá váltak.

Buddhista tanulmányok

Szaicsó (posztumusz nevén Dengjó Daisi 傳教大師) a hagyomány szerint kínai származású volt, családfáját állítólag egészen a Kései Han-dinasztia Xiaoxian 孝獻 (ur. 189–220) császáráig tudták visszavezetni.[6] A kínai eredetre semmilyen közvetlen bizonyíték nem áll rendelkezésünkre, de tény, hogy szülőföldjén számos kínai család élt. Apja buzgó buddhistaként tevékenykedett, saját házát is templommá alakította, bár azt nem tudjuk, hogy szerzetesi fogadalmat is tett-e. Szaicsó tizenkét évesen döntött úgy, hogy szerzetes lesz, először Gjóhjótól 行表 (720–797) tanult Ómiban a Kokubunjiben 國分寺. Gjóhjó a Kínából érkezett Daoxuan 道璿 (702–766) első tanítványa volt, akitől a szerzetesi fogadalmakat taglaló *Sifenlü*t 四分律, a bódhiszattva fogadalmat említő *Fanwang jing*et 梵網經 és meditációt tanult. Tudását átadta Szaicsónak, aki egész életében támaszkodott ezekre az ismeretekre, buddhista gyakorlatai során ezekben mélyült el. Már tizennégy éves korában novícius lett, azonban csak három évvel később kapta meg erről a hivatalos dokumentumot. Tizenkilenc éves korában a narai Tódaidzsiba 東大寺 ment, hogy szerzetessé avassák. Ebben az időben csak három helyen engedélyezték a fogadalmi emlékmű (*kaidan* 戒壇) felállítását, mert az udvar így akarta ellenőrizni a szerzetesek számát. A Tódaidzsin kívül a simocukei Jakusidzsiben 藥師寺 és a csikuzeni Kandzeondzsiban 觀世音寺 lehetett szerzetesi fogadalmat tenni. Az avatás után a szerzeteseknek a *Sifenlü*ben leírt kétszázötven fogadalmat kellett egy ideig tanulmányozniuk, majd visszatérhettek templomukba.

Szaicsó azonban nem így tett, a Hiei-hegyre ment, ahol több évet töltött elvonultságban. Feltehetően mestere példája inspirálhatta, aki Daoxuannal egy hegyi templomba vonult vissza. Nem sokkal érkezése után írta a *Fogadalmak* (*Ganmon* 願文) című művét, amelynek a végén a következő öt fogadalmat teszi:

1. Ameddig el nem érem, hogy a hat érzékszervem megtisztuljon, nem merészkedem ki a világba.
2. Ameddig nem érem el az abszolútot, nem kívánok más technikákban és művészetekben (orvoslás, jóslás, kalligráfia stb.) jártasságot szerezni.
3. Ameddig nem tudom tisztán megtartani a fogadalmakat, nem veszek részt világi adományozó buddhista gyűlésen.
4. Ameddig nem teszek szert a bölcsességre, nem avatkozom világi ügyekbe, kivéve, ha ez más javát szolgálja.
5. A múlt-, jelen- és jövőbeli gyakorlataimból származó valamennyi érdememmel ne én rendelkezzem, hanem valamennyi érző lény, hogy elérhessék a legfelsőbb megvilágosodást.[7]

Ezekből a fogadalmakból jól kitűnik, hogy Szaicsó fiatal kora ellenére nagyon komolyan vette a buddhista fogadalmakat. A hegyen mahájána szútrákat olvasott, meditált, s a kínai Huayan mester, Fazang 法藏 (643–712) művein keresztül megismerkedett a Tiantai-filozófiával. Később sikerült hozzájutnia azokhoz a Tiantai-művekhez, amelyeket Jianzhen 鑑真 (688–763) hozott magával Kínából 754-ben. Az udvarban szolgáló tíz szerzetes (*naigubu* 內供奉) egyike, Dzsukó 壽興 felfigyelt Szaicsó *Ganmon* című művére, s maga is hasonló fogadalmakat tett. Feltehetően ő ajánlotta a Hiei-hegy szerzetesét Kanmu császár figyelmébe, aki 797-ben kinevezte *naigubu*nak. Szaicsó tizenkét évet töltött remeteségben, mielőtt elfoglalta volna hivatalát. Kinevezéséből származó jövedelmét arra használta fel, hogy buddhista műveket másoltatott, jelentős könyvtárat alapítva így a Hiei-hegyen. 798 tizenegyedik hónapjában Szaicsó tíz alakalomból álló előadás-

[4] A kínai Tiantai iskola történetéről lásd Hamar 2004: 112–119.

sorozatot tartott a *Lótusz szútrá*ról, a Tiantai/Tendai iskola által legfontosabbnak tartott szentiratról.[8] Ezt követően minden évben megtartotta ezeket az előadásait, amelyen narai szerzetesek is részt vettek. 801-ben a narai szerzeteseket kérte fel, hogy tartsák meg az előadásokat, ezeket lejegyezték, s ajándékként később magával vitte őket Kínába. 802-ben a befolyásos Wake család meghívta a Takaoszandzsibe 高雄山寺, hogy vegyen részt azon az elvonuláson, amelyen a narai szerzetesek a kínai Tiantai iskola alapítójának, Zhiyinek 智顗 (538–597) a fő műveit tanulmányozták.

Kúkai (posztumusz nevén Kóbó Daisi 弘法大師) a Szanuki tartományban élő nemes Szaeki klánhoz tartozott, apja helyi hivatalnok volt.[9] Csodagyereknek tartották, így tizennyolc évesen a fővárosba küldték, hogy a konfuciánus műveket tanulmányozza a Császári Kollégiumban. A konfuciánus művek iránti lelkesedése azonban fokozatosan alábbhagyott, s egyre inkább a taoista, majd a mahájána buddhista művek olvasásában merült el. Közben egy buddhista szerzetes megismertette az ezoterikus meditációval, Ákásagarbha bódhiszattva rituáléjának gyakorlatával. Végül úgy döntött, hogy abbahagyja az iskolát, és vándorló remeteként folytatja életét. Erdei meditációi mellett azonban sok időt szentelt a buddhista művek tanulmányozásának, korai írásaiból kiderül, hogy alaposan ismerte a buddhista irodalmat. Kétségtelen, hogy a kolduló életmód és a skolasztikus tanulmányok nehezen összeegyeztethetőek, s ez komoly lelki gondokat is okozott Kúkainak. Az ortodox narai buddhisták nem kínáltak olyan alternatívát, amely feloldotta volna ezt az ellentmondást, így saját magának kellett kitaposnia ezt az utat, vallási útkeresésének célja ennek a problémának a megoldása volt. Sajnálatos módon nagyon keveset tudunk életének erről a korszakáról, a neve csak kínai útja után fordul elő gyakrabban a történeti forrásokban. Érdekes, hogy csak 804-ben, harmincegy éves korában avatták hivatalosan szerzetessé a Tódaizsiben, kihagyva a kötelezően előírt hároméves novíciusi lépcsőt.

[8] A *Lótusz szútra* az egyik legnépszerűbb mahájána szútra Kelet-Ázsiában. A ma-

Kínai zarándoklat

A kínai buddhista szerzetesek Indiába akartak eljutni, könyveket gyűjteni, szanszkritul tanulni. Akár szárazföldön a Selyemúton, akár tengeren indultak útnak, viszontagságos utazással kellett szembenézniük, s nagyon sokan meghaltak céljuk elérése előtt.[10] Mégis akadt néhány bátor utazó, mint például Faxian 法顯 (337–422), Xuanzang 玄奘 (596–664) és Yijing 義淨 (635–713), akiknek törekvését siker koronázta, s a megszerzett könyvekkel, tapasztalataikkal, fordító munkájukkal jelentősen hozzájárultak a kínai buddhizmus fejlődéséhez, új iskolák kialakulásához. Gyakran útinaplót is készítettek, s ezek a feljegyzések pótolhatatlan források Belső-Ázsia és India történetéhez.[11] Japánban a kínai buddhizmus különböző iskolái terjedtek el, így a japán buddhisták Kínát tekintették a „Szentföldnek", nem pedig a buddhizmus szülőhelyét, Indiát. Kínai szerzetesek mentek Japánba tanítani, s japán szerzetesek indultak Kínába, hogy a buddhizmust autentikus forrásból ismerjék meg. A Tang-dinasztia (618–907) idején tizenöt hivatalos küldöttség indult Japánból, minden alkalommal 4-6 hajóval, fedélzetén 100-500 emberrel.[12] A küldöttségekkel sok szerzetes is utazott, akik néha fél életüket Kínában töltötték, kitűnően megtanultak kínaiul beszélni, s mélyen megismerték a kínai kultúrát. Kínai mesterektől tanultak, így ők maguk is egyik vagy másik buddhista iskola autentikus képviselőjévé váltak. Kínai buddhista iratokkal, kegytárgyakkal tértek haza, így otthon megkérdőjelezhetetlen tekintélyre tettek szert. Ők is néha hátrahagytak útinaplókat, amelyek fontos ismereteket őriztek meg a korabeli Kínáról, életmódról, szokásokról, buddhista kolostorokról.[13]

Ennek ismeretében érthető, hogy mindkét iskolaalapító elzarándokolt Kínába, hogy saját iskoláját legitimálja. 804 hetedik hónapjában négy hajóból álló hivatalos küldöttség indult el Kjúsúból, az első hajón utazott Kúkai, a másodikon pedig Szaicsó. Erős szél támadt fel, és a hajók elszakadtak egymástól. Szaicsó hajója Mingzhouban 明州 (mai Zhejiang) kötött ki a kilencedik hónap első napján, Kúkaié

[10] A Selyemútról lásd Höllman 2006.
[11] Faxian útinaplójából egy részlet fordítását lásd Tőkei 1993.
[12] A japán küldöttségekről lásd Jamadzsi 1989: 73–75.

pedig Fuzhouban 福州 (mai Fujian) a nyolcadik hónap tizedik napján, a másik két hajó sorsáról nem lehet tudni semmit, feltehetően hajótörést szenvedtek. Szaicsó az úton megbetegedett, így tíznapos pihenő után indult útnak a Tiantai-hegyre, a Tiantai buddhizmus központjába. Kúkai a japán követtel együtt a fővárosba, Chang'anba ment. A két mester nem találkozott egymással Kínában.

Mingzhou kormányzója, Zheng Shenze 鄭審則 engedélyezte Szaicsónak, hogy a Tiantai-hegyre utazzon, hajót és hordárokat bocsátott a rendelkezésére.[14] Tizenötödikén indult el, és huszonhatodikán érkezett meg Taizhouba 台州. A helyi kormányzó, Lu Chun 陸淳 nagyon szívélyesen fogadta, és segítette további tevékenységét. Többek közt bemutatta a Tiantai iskola hetedik pátriárkájának, Daosuinak 道邃, akiről sajnos nagyon keveset tudunk. Szaicsó annak kapcsán említi meg, hogy személyesen megkapta tőle a Tiantai-tanításokat, de sehol sem idéz a műveiből. Szaicsó a Tiantai-mesteren kívül más iskolák tanítóival is megismerkedett. A Tiantai-hegyen találkozott még a Chan iskola Niutou 牛頭 ágának mesterével, Xiurannal 脩然, az ezoterikus tanításokat pedig Weixiangtól 惟象 vette át a Guoqingsiben 國清寺. Ezoterikus szertartásokat, mint például a Daibucucsóhót 大佛頂法 a Tiantai-szerzetesek is tartottak, ezt nevezték kevert ezoterizmusnak (*Dzómicu* 雜密). Ezeknek a szertartásoknak az volt a célja, hogy elkerüljék a szerencsétlen eseményeket.[15] Másik Tiantai mestere, Xingman 行滿 a Tiantai-hegyen épült Folongsi 佛隴寺 apátja volt, aki támogatta Szaicsót Tiantai tanulmányaiban, s nyolcvankét tekercs Tiantai-munkát ajándékozott neki. Elmesélte Zhiyi jóslatát, miszerint egy külföldi szerzetes fog Kínába érkezni, aki a Tiantai-tanításokat Kínától keletre is elterjeszti. Az ehhez hasonló jövendölések nagyban hozzájárultak ahhoz, hogy a japán szerzetesek barátságos fogadtatásban részesültek Kínában. A japán Tendai történetírás Daosuit emelte ki Szaicsó Tiantai-mestereként, Xingmant pedig alig említette. Ennek az az oka, hogy a későbbiekben a Tendai iskolában elterjedt az ember eredendő megvilágosodásának nézete, s ezt Daosuitól eredeztették, míg Xingmannak alacsonyabb szintű tanításokat tulajdonítottak.

[14] Szaicsó kínai útiráról lásd [illegible]

A következő néhány hónapot Szaicsó a Longxingsiben 龍興寺 töltötte Daosuival, a Tiantai-műveket tanulmányozta és másolta. Lu Chun kormányzó másolókat biztosított a japán mester számára, így a kívánt művek másolásával 805 második hónapjára végeztek, majd Szaicsó katalógust készített a lemásolt művekről. Összesen 120 művet írtak le 345 tekercsben, sok Tiantai-munka volt köztük Zhiyitől, Guandingtől 灌頂 (561–632), Zhanrantól 湛然 (711–782), Daosuitól és Mingguangtól 明曠, de akadtak köztük ezoterikus és a fogadalmakat magyarázó művek is. Míg Daosuitól tanult, írt egy munkát a *Tendai iskola problémái* (*Tendaishū miketsu* 天台宗未決) címmel, amely a tanulmányai során felmerült kérdéseket taglalta.

A harmadik hónap második napján Szaicsó, a munkáját tolmácsként segítő japán útitársa, Gisin 義真, továbbá huszonhét kínai szerzetes Daosui előtt letették a bódhiszattva fogadalmat. A nyolcadik században Kínában és Japánban szerzetesek és világi hívők is letehették ezt, függetlenül attól, hogy tettek-e szerzetesi fogadalmat.[16] Ez egyszerűen csak annak a szándéknak a kinyilvánítása és megerősítése volt, hogy életük során a mahájána buddhizmus elveit kívánták követni. Mint majd látjuk, Szaicsó élete végén javasolta, hogy csak a bódhiszattva fogadalomra van szükség, s a hínajána alapokon nyugvó szerzetesi fogadalmakat el akarta vetni. Kínában azonban nem láttak ellentmondást a kétfajta fogadalom között, így Szaicsó nem kínai útjából merített, mikor ezzel a reformgondolattal előállt, hanem saját meggyőződése vezette erre. Ezt követően Szaicsó visszatért Mingzhouba, de a delegáció visszaútját másfél hónappal későbbre tűzték ki, így Yuezhouba ment, ahol ezoterikus szövegeket gyűjtött, és beavatásokon vett részt.

Kínába indulása előtt Szaicsó már élénken érdeklődött az ezoterikus buddhizmus iránt, s a kínai Tiantai iskola is közeledett ehhez az irányzathoz, így nem csodálkozhatunk azon, hogy a tiantai tanulmányai után ebbe az irányba tett lépéseket. A negyedik hónap tizennyolcadik napján Szaicsó és Gishin ezoterikus beavatást kaptak Shunxiaótól Yuezhouban. Régóta vita tárgyát képezi, hogy milyen beavatáson estek át. A Tendai iskola úgy interpretálta ezt, hogy beavatást kaptak az ezoterikus iskola két fő rítusába, a Kongókai és Taidzókai mandalákba. Kúkai ugyanis ezek gyakorlására kapott felhatalmazást mesterétől

Chang'anban, megalapítva a tiszta ezoterikus (*dzsunmicu* 純密) iskolát. Hogy ne maradjon el mögötte a Tendai-mester, azt kellett bizonyítaniuk, hogy ő is autentikus képviselője ennek a hagyománynak. Valójában azonban Szaicsó csak hazatérése után ismerte fel ennek a két rítusnak a fontosságát, s mint majd a későbbiekben látni fogjuk, ez is hozzájárult ahhoz, hogy kettejük kapcsolata megromlott. Ezt követően Szaicsó további *zómitsu* beavatásokat kapott más mesterektől, majd visszatért Mingzhouba.

Kúkai Szaicsóval ellentétben nem csak olvasott kínaiul, de kiválóan beszélte is a nyelvet. Feltehetően főleg nyelvtudása miatt vitték el az útra, ezt bizonyítja, hogy miután megérkeztek a kikötőbe, ő fogalmazta a kínai hatóságokhoz benyújtott beadványokat, s végig titkári teendőket látott el a nagykövet, Fudzsiivara no Kadonomaro mellett.[17] Szokatlan volt ugyanis, hogy egy külföldi követség ilyen messze ér partot a fővárostól, így külön engedélyt kellett kérniük, hogy folytathassák útjukat. Erre csak a tizenegyedik hónap harmadik napján kerülhetett sor. Eredetileg a hatóságok nem járultak hozzá, hogy Kúkai a fővárosba menjen, így külön kellett kérvényeznie ezt. Gyakran előfordult, hogy nem minden Kínába érkezett külföldi diáknak engedélyezték, hogy a fővárosba utazzon. A tizenkettedik hónap tizenötödik napján érkeztek meg, s csatlakoztak hozzájuk a másik hajó utasai. A Tang udvar Kúkainak a Ximingsit 西明寺 jelölte ki lakhelyéül, s ekkor kezdődtek el tanulmányai az indiai Pradnyá (734–810) és a Qinglong 青龍 templomban élő Huiguo 惠果 vezetése alatt. Korábban több fordító is működött a Ximingsiben, itt fordította a Jógácsára munkákat kínaira Xuanzang, itt készült el az *Aranyfény szútra* fordításával Yijing 703-ban, és Subhakaraszimha is itt dolgozott az ezoterikus szövegek fordításán. A templomhoz gazdag könyvtár is tartozott, így Kúkai kiváló körülmények között kezdhette el tanulmányozni a szanszkrit nyelvet és az ezoterikus buddhizmust. Miután 806-ban visszatért Japánba, hivatalos beszámolójában ezekkel a szavakkal írta le első találkozását Huiguóval:

„Amint meglátott engem, az apát elmosolyodott, és boldogan mondta: »Mióta megtudtam, hogy megérkeztél, izgatottan várakoztam. Milyen csodálatos, milyen csodálatos, hogy ma végül találkoztunk! Életem hamarosan végéhez ér, mégsincs tanítványom, akinek átadhatnám a Dharmát. Késlekedés nélkül készítsd el a füstölő és a virágok felajánlását, hogy beléphess az abhiséka mandalába!«"[18]

Valószínűleg Huiguo értesült róla, hogy Kúkai azzal a szándékkal érkezett, hogy az ezoterikus *Mahávairocsana-szútrát* tanulmányozza, ezért fogadta ilyen szívélyesen, s szokatlan módon azonnal tanítványául fogadta. Talán úgy érezte, hogy kettőjük között erős karmikus kapcsolat van, felváltva voltak egymás mesterei és tanítványai korábbi életeikben.[19] Kúkai ezt követően hazatért a templomába, ahol felkészült a szertartásra, majd visszament a mesterhez. A rítus szabályait követve a garbha mandalára egy virágot dobott, amely a központi alakra, Tathágata Mahávairócsanára esett. Ez az isten lett a személyes istene. A mester vizet locsolt Kúkaira, majd átadta neki a felhatalmazást. A víz azt jelképezte, hogy a szertartás során Kúkai a Tathágaták családjába született meg. Ezt követően a mester megtanította mantrákra, szanszkrit himnuszokra, mudrákra, szent szimbólumok vizualizációjára, s mindazokra, amik szükségesek voltak a *Mahávairócsana-szútra* vallásos gyakorlatához. Ezzel Kúkai elérte azt a célt, amelyet Japánban maga elé kitűzött. Tanulmányai azonban folytatódtak, beavatást nyert a vadzsradhátu mandalába is. Hasonlóan az előző szertartáshoz, a virág most is Mahávairócsanára hullott. Nem sokkal később megkapta a Dharmaátadó mester rangot (*chuanfa aduliwei* 傳法阿闍梨位), majd ötszáz embert, szerzeteseket, apácákat és világi hívőket hívott meg böjti lakomára.

Huiguo érezte, hogy halála napja egyre közeledik, ezért a legfontosabb és legtitkosabb tanításokat adta át japán tanítványának, mint például azt, hogy miként kell lélegezni és vizualizálni a meditáció alatt, mantrákat mondani, ujjak összefűzésével mudrákat alkotni, mandalákat rajzolni, oltárt építeni. Ennek tudható be, hogy a legtöbb Kúkai által Japánba hozott szöveg ún. vidhi (*yigui*, *giki* 儀軌), azaz szertartáskönyv. Kúkai volt az, aki ezt az irodalmat meghonosította Japánban, a narai iskolák még nem ismerték. Az ezoterikus irodalom lényegéhez tartozik, hogy ezek a művek önmagukban nem értelmezhetők, használatukhoz szükségesek a mester személyes instrukciói is. Huiguo 805 tizenkettedik hónapjának tizenötödik napján halt meg, halálos ágyán hat tanítványát nevezte meg, köztük Kúkait is. Kúkai

presztízsét mutatja, hogy őt kérték fel az elhunyt mester sírfeliratának megírására.

Visszatérés Japánba: a két mester kapcsolata

A japán delegáció, amellyel Szaicsó és Kúkai Kínába érkezett, 805 ötödik hónapjában a tizenkilencedik napon hazafelé vette útját, Szaicsó az első hajón utazott. A hajó megállt Cusima szigetén, majd Nagatóba (mai Jamagucsi-ken, Honsú) érkezett. Kúkai ekkor még Chang'anban tanult, így nem tért vissza. Huiguo halála után azonban nem volt tovább maradása, és mestere is arra buzdította halálos ágyán, hogy minél előbb térjen vissza Japánba, és terjessze az ezoterikus buddhizmus tanait. Ekkor érkezett Kínába egy másik küldöttség Takashina no Tónari vezetésével, hogy jókívánságait fejezze ki Shunzong 順宗 (ur. 805–806) császár trónra lépésének alkalmából. A Tang-udvar engedélyezte, hogy Kúkai hazatérjen a küldöttséggel, és 806 nyolcadik hónapjában kifutott hajójuk Yuezhouból. Nem tudni, hogy pontosan mikor érkeztek meg, de a tizedik hónap huszonkettedik napján Kúkai már egy kjúsúi kikötővárosban, Dazaifuban tartózkodott.

Mire Szaicsó visszatért Kínából, az udvar már komoly érdeklődést mutatott a Tiantai-művek iránt. Szaicsó benyújtotta az általa hozott könyvek listáját, mire az udvar elrendelte, hogy a Tiantai-műveket másolják le, és küldjék el a hét nagy narai templomnak.[20] A másolással tíz év alatt végeztek. Szaicsó nagy tekintélyre tett szert, ám azt tapasztalta, hogy a beteg Kanmu császárt jobban érdekli az ezoterikus buddhizmus, mint a Tiantai filozófia. A császár támogatta a buddhista egyházat, mert ettől várta egészségének javulását. Szaicsó elérkezettnek látta az időt, hogy a Kínában tanult látványos ezoterikus szertartásokkal megismertesse az udvari köröket. Kanmu császár parancsára megtartották Japánban az első ezoterikus beavatási szertartást (abhiséka, *kandzsó* 灌頂), amelyen először használtak mandalát és indiai írással írt dárani szöveget.

Szaicsó fő patrónusának, Kanmu császárnak egyre rosszabbodott az egészségi állapota, így a Tendai-mesternek cselekednie kellett, hogy előnyös pozíciókat szerezzen. A császár célja az volt, hogy megtörje a Hosszó iskola uralmát, így iskolánként határozta meg az évenként felavatható szerzetesek számát. Ennek szellemében Szaicsó 805 első hónapjának harmadik napján javasolta, hogy a Kegon, a Tendai és a Ritsu iskolák évenként két-két szerzetest avathassanak fel, a Szanron és a Hosszó iskolák pedig hármat-hármat. Annak ellenére, hogy ez a beadvány a két legnagyobb iskolát, a Hosszót és Szanront kedvezőtlenül érintette, mivel korábban évenként öt-öt új szerzetessel növekedett közösségük, támogatták Szaicsó javaslatát. Feltehetően úgy gondolták, hogy ez a császár akarata, ezért nem mertek szembeszállni az előterjesztéssel. A császár jóváhagyta a javaslatot azzal a változtatással, hogy a két Tendai szerzetes közül az egyiknek ezoterikus szövegekre kellett specializálódnia, míg a másiknak a Zhiyi által megalkotott meditációs rendszerre.[21] Az előzőt nevezték Sanagó tanulmányoknak, míg az utóbbit Sikangónak. Ez a felosztás egészen 890-ig érvényben maradt. Szaicsó a *Mahávairócsana-szútrát* jelölte ki a Sanagó tananyagának, ez mutatja, hogy milyen szintű tudással rendelkezett az ezoterikus buddhizmusról. Kínai útja során nem tanulmányozta az ezoterikus buddhizmus Kongókai rítusait, amellyel majd Kúkai ismerteti meg a japánokat.

806 harmadik havában a tizenhetedik napon meghalt Kanmu császár, s ezzel Szaicsó elvesztette fő támogatóját. Ez tükröződik abban is, hogy ezt követően nem említik az udvari krónikák, pedig a hazatérése és Kanmu császár halála közötti időszakban gyakran megfordult az udvarban, s ezt feljegyzések is dokumentálják. Az új császár, Heidzei 平城 (774–824, ur. 806–809) korábban támogatta Szaicsó tevékenységét, nagy részben ő finanszírozta kínai útját, trónra lépése után azonban elfordult tőle. Ez összefüggésben állhat a Kanmu által elkezdett, majd Heidzei által folytatott takarékos kormányzással. Ennek keretében leállították a nagy építkezéseket, így újabb templomokat sem alapítottak. Ezzel egy időben a Fudzsivara család visszakerült a politikai hatalomba, s mivel a hét narai templom egyike, a Kófukudzsi a klántemplomuk *(udzsidera)* volt, a narai buddhista iskolákat, különösen a Hosszót támogatták. Ekkor nevezték ki a Hosszó szerzetest, Gomjót 護命 – aki később Szaicsó egyik fő ellenfelévé vált – a Szógó hivatalba. A következő években nem ismerjük pontosan Szaicsó tevékenységét, valószínűleg a Hiei-hegyre vonult vissza. Állítólag 807-ben bódhiszattva fogadalmi szertartást tartott, amelyen több mint százan vettek részt.

[20] Szaicsó életéről Japánba való visszatérése után lásd Groner 2000: 64–87.

809 negyedik havában a császár lemondott, s Szaga 嵯峨 (786–842, ur. 809–823) császár követte a trónon. Uralkodása alatt javult a helyzet, megpróbált egyensúlyt teremteni a különböző buddhista iskolák között. Szaicsó felavathatta azokat a szerzeteseket, akiket még Kanmu rendelete engedélyezett. Érezve a kedvező fordulatot, Szaicsó aktívabbá vált, előadásokat tartott a Hiei-hegyen a *Lótusz*, az *Aranyfény* és az *Emberséges király szútrá*ról. Később ezeket a műveket nevezték az „országot védelmező három szútrának" (*gokoku szanbukjó* 護國三部經).

Mint láttuk, Szaicsótól elvárták, hogy tanítványainak fele az ezoterikus buddhizmusban szerezzen jártasságot, ezen a téren azonban komoly hiányosságokkal küzdött, mivel nem kapott megfelelő képzést Kínában. Óriási fordulatot jelentett Kúkai hazatérése, aki eredetileg húsz évig akart Kínában maradni, de mestere, Huiguo halála után úgy döntött, hogy másfél év után hazautazik. A Kúkai által benyújtott beszámoló minden hozzáértőt meggyőzhetett arról, hogy az ezoterikus buddhizmus terén túltesz Szaicsón: több ezoterikus szöveget és kegytárgyat hozott magával, alaposabb tanulmányokat folytatott, s mestere a híres Amóghavadzsra tanítványa volt. Kúkai és Szaicsó feltehetően már közös kínai útjuk előtt megismerkedtek, ezt követően 809-ben találkoztak a fővárosban, amikor Kúkai beszámolt kínai útjáról. Valószínűleg Kúkai felkereste Szaicsót a Hiei-hegyen, hogy a Tendai tanokat tanulmányozza. 809 nyolcadik hónapjában Szaicsó elküldte tanítványát, Kjócsint 經珍 hozzá, hogy tizenkét művet kölcsönözzön tőle. Ekkor írt neki először egy rövid levelet, amelyet később több követett.

Szaicsó Hiei-hegyen élő közösségének irányítását két tanítványára, Kjócsinra és Taihanra 泰範 bízta, ő pedig valószínűleg visszavonultan tanulmányozta az ezoterikus tanításokat. 811-ben a Takaoszandzsibe ment, és egy beavatást kért Kúkaitól, s ezzel elismerte Kúkai elsőbbségét. Szaicsó ebben az időben nagyon optimistán látta a két iskola helyzetét, úgy gondolta, nincs különbség köztük, egymás mellett békében fejlődhetnek, sőt a Tendai-szerzetesek ezoterikus képzését Kúkaira akarta bízni. Kúkai beavatta Szaicsót mind a Kongókai, mind a Taidzókai rituálékba. Nem maradhattak azonban sokáig együtt, Szaicsónak vissza kellett térnie a közösségéhez. Három vezető tanítványát, Taihant, Kódzsót és Encsót azonban barátja gondjaira bízta, hogy elsajátíthassák az ezoterikus tanításokat. Kódzsó és Encsó azonban nemsokára távoztak, csak Taihan maradt, s közvetítőként szolgált a két vezető között.

A harmonikus felszín azonban ellentéteket rejtett, amelyek végül a két mester kapcsolatának megromlásához vezettek. Kúkai számára az ezoterikus tanítások magasabb szintűek voltak, mint a Tendai-tanok, így nem fogadhatta el Szaicsó nézetét, hogy a két iskola egyenrangú. Szaicsó nem tudott sok időt a tantrikus mesterrel tölteni, mert gondoskodnia kellett a közösségéről, így inkább kölcsönkért tőle műveket, amelyeket lemásolt és tanulmányozott. Az ezoterikus írások tanulmányozásához azonban nélkülözhetetlen a mester személyes útmutatása, ennek hiányában értelmetlen dolog a szöveggel foglalkozni. Kúkai egy alkalommal erre hivatkozva nem adta kölcsön az egyik szöveget, s ez minden bizonnyal bántotta Szaicsót. A szakítás közvetlen okának azonban kétségtelenül az tekinthető, hogy Taihan átpártolt Kúkaihoz, hiába hívta vissza Szaicsó a Hiei-hegyre, tanítványa nem tett eleget kérésének. A későbbiekben végig Kúkai mellett maradt, s egyik vezető tanítványa lett. Tanítványának hűtlensége nem csupán presztízskérdés volt Szaicsó számára. Abban bízott, hogy tanítványa hazatérése után rá tudja bízni a Tendai-szerzetesek ezoterikus képzését a Hiei-hegyen, mivel elég hosszú időt töltött Kúkai-jal, s így maga is autentikus mesterré vált.

Külön utakon: a Tendai és Singon iskolák megerősítése

Szaicsónak élete utolsó szakaszában két vallási vitában kellett helytállnia. Az egyiket a Hosszó iskola szerzetesével, Tokuicuval 德一 (780?–842?) folytatta a buddhaság egyetemességéről, a másikat pedig a narai iskolákkal a mahájána avatóemelvény építése miatt.[22] A Hosszó iskola szerint kétfajta buddha-természet létezik, a *ribussó* 理佛性, amellyel mindenki rendelkezik és a *gjóbussó* 行佛性, amellyel nem minden-ki bír. Az előző a buddha-természet abszolút aspektusa, s mivel min-den jelenség az abszolúttól függ, ezért ebben az értelemben a *ribussó* mindenkiben megtalálható. Azonban az abszolút statikus, nincs közvetlen kapcsolata jelenségvilággal, így a *ribussó* megléte nem jelenti a buddhaság elérését, azaz nem mindenkiből lehet buddha. Csak azok válhatnak buddhákká, akiknek tudatuk legmélyebb szintjén, az álajavidnyánában szennyezetlen magok (*muro sudzsi* 無漏種子) találhatók. A lényeket ötféle csoportba sorolták a bennük lévő lehetőségek szerint: srávaka-természet, pratjékabuddha-természet, buddha-

természet, meghatározatlan természet és természet nélküli. Az első csoportba tartozókból lesznek az arhatok, a másodikból a pratjéka-buddhák, a harmadikból pedig a buddhák. A negyedik csoport tagjaiból a fenti három közül bármelyik lehet, míg az ötödik csoportba tartozók semmilyen szennyezetlen maggal nem bírnak, így a három cél közül egyiket sem érhetik el. Az utolsó kategóriába tartoznak az iccsantikák, akik valamilyen nagy bűnt követtek el, így nem lehetnek buddhák.[23] A Tendai iskola a *Lótusz szútra* alapján optimistább nézetet vallott, azt hirdetve, hogy minden lény képes a buddhaság elérésére.

A fentiekben láttuk, hogy Szaicsó fiatal korától szigorúan betartotta a szerzetesi szabályokat, tizenkét éven keresztül a világ zajától elzárva élt a Hiei-hegyen, s Kínában számos olyan szöveget gyűjtött, amelyek a szerzetesi fogadalmakat tartalmazó *Sifenlü*t magyarázzák. Kanmu császár rendelete alapján évenként két szerzetessel növekedett a közössége, azonban nem avathatta szerzetessé őket a saját kolostorában, tanítványainak Narába kellett menniük, hogy letehessék a szerzetesi fogadalmakat. Gyakran előfordult azonban, hogy tanítványai nem tértek vissza, hanem átpártoltak egyik vagy másik narai iskolához.[24] Feltehetően ez is befolyásolta a mestert abban, hogy szembekerült a narai iskolákkal, és függetlenedni akart tőlük.

Ennek első lépéseként 818-ban deklarálta, hogy szakít a *Sifenlü* szerzetesi fogadalmaival, és hitet tett a mahájána elvek mellett. Benyújtotta az udvarnak a *Szabályok hat cikkelyben* (*Rokudzsósiki* 六條), majd a *Szabályok nyolc cikkelyben* (*Hacsidzsósiki* 八條式) című munkáit, amelyek a mahájána fogadalmat tevő Tendai-szerzetesekre vonatkozó szabályokat tartalmazták.[25] További beadványokat is benyújtott, amelyekben kérte, hogy a Hiei-hegyen mahájána avatóemelvényt építhessen, és a *Fanwang jing*et követve tanítványai bódhiszattva fogadalmat tehessenek. Gómjó, a Szógó hivatalnoka hevesen polemizált Szaicsóval, rámutatva arra, hogy Kínában is ismeretlen az a gyakorlat, hogy a szerzetesek csak bódhiszattva fogadalmat tesznek. Természetesen erősen sértette a Szógó tekintélyét, hogy Szaicsó önállóan akarta felavatni szerzeteseit, kivonva magát az ortodox narai iskolák fennhatósága alól. Ennek tudható be, hogy a császár a számos beadvány ellenére vonakodott hozzájárulását adni. 822 harmadik hónapjában Szaicsó egészsége megromlott. Gisint jelölte ki utódjául, majd a hatodik hónap negyedik napján meghalt. Hét nappal halála után Szaicsó kérését jóváhagyták.

Kúkai harmonikusabb kapcsolatokat ápolt a narai buddhista vezetőkkel, akik nagyra értékelték ezoterikus tudását. Míg Szaicsónak már régóta saját temploma és közössége volt a Hiei-hegyen, Kúkai csak 816-ban kérvényezte az udvartól, hogy a Kója-hegyen kolostort alapíthasson.[26] Az engedély megszerzése után, 818-ban elkezdte a Kongóbudzsi alapjainak lerakását. 823-ban rábízták a Tódzsit Kiotóban, innen irányította az udvar számára rendezett ezoterikus szertartásokat. A templom mellett a világiak számára ingyenes iskolát nyitott. 831-ben egészsége megromlott, 835 harmadik havának huszonegyedik napján meghalt.

Egyik fő műve az *Értekezés a tudat tíz szintjének mandalájáról* (*Himicu mandara dzsúdzsúsin ron* 秘密曼荼羅十住心), amelyet rövidebben *A gyémántkulcs a titkos tárházhoz* (*Hidzó hójaku* 秘藏寶鑰)[27] címmel foglalt össze. Hasonlóan a kínai tanítások osztályozásához (*panjiao* 判教) a különböző tanításokat tíz szintre osztja.[28] Az első az alsóbbrendű ember tudata, amely nem tud különbséget tenni jó és rossz között, s folyton megsérti a tíz előírást. Ennek ellenére ezek a lények is rendelkeznek buddha-természettel. A második a tudatlan és gyermeki, ám mértékletes tudat, amely betartja az etikai szabályokat, és a konfuciánus erényeket gyakorolja. A harmadik a gyermeki és félelemnélküli tudat, amely arra vágyik, hogy nem buddhista istenként szülessen újjá, s egy időre békét találjon. Ilyen például a taoizmust vagy a valamelyik nem buddhista indiai iskolát követő tudata. A negyedik szinten a tudat elfogadja a szkandhák létezését, s tagadja az én létezését. Ez a hína-

[23] A kínai buddhizmusban már a *Nirvána szútra* fordítása kapcsán élénk vita bontakozott ki az iccsantikák státuszáról. A szútra korábbi fordításában az olvasható, hogy nem lehetnek buddhák, ennek ellenére Daosheng 道生 (4–5. sz.) azt hirdette, hogy ők is elérhetik a buddhaságot, mivel a mahájána elvekkel nem összeegyeztethető, hogy bizonyos lények esetében kizárjuk a buddhaság lehetőségét. A *Nirvána szútra* másik fordítása őt igazolta. Lásd Hamar 1998.

[24] Lásd Sueki 1992: 104.

[25] Ezeknek a beadványoknak az angol fordítását lásd Groner 2000:116–123., 131–

[26] Kúkai utolsó éveiről lásd Tamura 2000: 68–69.

[27] A mű angol fordítását lásd Hakeda 1972: 157–224.

[28] A buddhista iratokat a kínaiak rendszerezték, ezt nevezzük a „tanítások osztályozásának". Úgy gondolták, hogy Buddha szándékosan először a könnyen érthető hínajána tanításokat adta át tanítványainak, majd fokozatosan az egyre nehezebb tanokat is megtanította. A Tiantai iskola szerint a tanítások csúcsa, Buddha legvégső tanítása a *Lótusz szútra*, míg a Huayan iskola szerint az *Ava-*

jána szintje, amelyen a törekvő a négy nemes igazságot, a meditációt gyakorolja. Az ötödik a karma okának magjától megszabadult tudat. Itt elsajátítja a tizenkét tagú oksági láncolatot, és pratjékabuddha lesz, ám hiányzik belőle az együttérzés. A hatodik az együttérző mahájána tudat. Ez a Jógácsára iskolára, a Hosszóra utal, amely tagadja a külső tárgyak létezését.[29] A hetedik az a tudat, amely felismeri, hogy a tudat nem született, s megérti az ürességet. Ez a Szanron iskola álláspontja, amely túllép a születés és megszűnés kettőségén. A nyolcadik az egy úttal harmóniában levő tudat, amely a Tendai iskola szintje, itt minden dualitás megszűnik. A kilencedik a legmélyebb exoterikus tudat, amely tudatában van annak, hogy természete nem változatlan. Ez a Kegon iskolára utal, amely az idő és tér végtelen összefüggéseit hirdeti. A tizedik szint a dicsőséges tudat, amely a legszentebb és legtitkosabb. Ez az ezoterikus iskola, amely lehetőséget biztosít, hogy a gyakorló bepillantást nyerjen saját létezésébe. Ebből a rendszerből egyértelműen kitűnik, hogy Kúkai saját iskoláját tartja a legkiválóbbnak, s a Szaicsó által képviselt Tendai iskola alacsonyabb szinten helyezkedik el.

Szaicsó és Kúkai jelentősége

A Heian korszak két nagy buddhista mestere között a fentiek alapján számos különbséget fedezhetünk fel. Szaicsó a Tendai iskolát teremtette meg, amely Kínában háromszáz évvel korábban élte virágkorát, míg Kúkai a Kínában akkor virágzó Singon iskolát alapította meg. Szaicsót Kanmu császár támogatta, míg Kúkait Szaga császár. Szaicsó szemben állt a narai buddhista iskolákkal, míg Kúkai jó kapcsolatot ápolt velük. Ennek ellenére mind a ketten megújították a japán buddhizmust, hatásuk a későbbi korokban is érződik. A világi hatalommal szorosan összefonódó ortodox iskoláktól eltérően, mindketten próbáltak eltávolodni az udvartól, az egyik a Hiei-hegyen, a másik a Kója-hegyen alapított kolostort. Mindketten nagy hangsúlyt fektettek a buddhista gyakorlatra. Szaicsó maga is tizenkét évig képezte magát a világtól elvonulva, majd tanítványainak is ugyanezt írta elő; Kúkai pedig ezoterikus szertartásaiban mélyedt el. Azzal, hogy Szaicsó a bódhiszattva fogadalommal helyettesítette a hagyományos szerzetesi fogadalmat, utat nyitott a későbbi reformereknek, akik ennél jóval messzebb mentek, mivel a cölibátus intézményét is eltörölték. Fontos hangsúlyozni, hogy ez nagyon messze állt Szaicsó eredeti elképzelésétől, mivel ő a közösségében rendkívül nagy fegyelmet tartott: tanítványa tizenkét évig nem jöhetett le a hegyről, s nő nem tehette be a lábát a kolostorába. A hagyomány Kúkainak tulajdonítja a kana írás feltalálását. Ha erre nincs is egyértelmű bizonyíték, az biztos, hogy a Kúkai által meghonosított számos ezoterikus szöveg, a szanszkrit szavak kínai írással való átírása jelentős szerepet játszott ebben.[30]

Ugyanakkor a reformok mellett sem szabad elfeledkeznünk arról, hogy mind a ketten az udvarra és az arisztokráciára támaszkodtak: sem a bonyolult Tendai-filozófia, sem az összetett ezoterikus szertartások nem tudtak nagyobb tömeget megnyerni maguknak. Erre majd csak a Heian-kor végén külön iskolaként megjelenő Tiszta Föld lesz képes.[31] Ez azonban már egy másik tanulmány témája lehet.

[29] A Jógácsára iskola szerint a külső tárgyak nem léteznek, csak a tudat legmélyebb szintjén, az álajavidnyánában rejlő karmacsírákból vetíti ki a tudat a külső tárgy-

[30] Lásd Abé 1999: 113–114.

Felhasznált irodalom

Abé Ryūichi: *The Weaving of Mantra: Kúkai and the Construction of Esoteric Buddhist Discourse*. New York, Columbia University Press, 1999.

Chen Jinhua: *"Fazang (643–712) and Yunjusi."* Conference on Chinese Buddhism, Los Angeles, 2005.

de Bary, Theodore Wm. (szerk.): *Sources of Japanese Tradition*. New York, Columbia University Press, 1958.

Groner, Paul: *Szaicsó: The Establishment of Japanese Tendai School*. Honolulu, University of Hawai'i Press, 2000. (Első kiadás: 1984.)

Hakeda, Yoshito: *Kūkai: Major Works*. New York, Columbia University Press, 1972

Hamar Imre: *Buddha megjelenése a világban*. Budapest, Balassi Kiadó, 2002.

Hamar Imre: *A kínai buddhizmus története*. Budapest, ELTE Kelet-ázsiai Tanszék, 2004.

Hamar Imre: „Jógácsára, a csak-tudat filozófia – Részlet a Lankávatára szútrából." In: *Tibeti Buddhista filozófia*. Az Orientalisztikai Munkaközösség Történelem és Kultúra sorozata. Budapest, Balassi Kiadó, 1994, pp. 59–76.

Hamar Imre: „A »csak-tudatosság« logikai bizonyítása – Vaszubandhu: A húsz versszak kommentárja." In: *Buddhista logika*. Az Orientalisztikai Munkaközösség Történelem és Kultúra sorozata. Budapest, Balassi Kiadó, 1995, pp. 61–78.

Hamar Imre: „A kegon (hua-jen) hagyomány kialakulás Kínában és elterjedése Japánban." *ELTE Japán-tanulmányok*. Budapest, 1996, pp. 67–83.

Hamar Imre: „A hirtelen megvilágosodás előfutára: Tao-seng." *Korunk* 8. 1998, 76–80.

Hamar Imre: „A buddhista tanok rendszerezése Kínában." In: *Állandóság a változásban, Tőkei Ferenc 70. születésnapjára*. Szerk. Puskás Ildikó. Budapest, 2000, pp. 382–397.

Höllman, Thomas O.: *A selyemút*. Budapest, Corvina, 2006.

Jamadzsi Maszanori: *Japán: történelem és hagyományok*. Budapest, Gondolat, 1989.

Kamata Shigeo 鎌田茂雄: *Bukkjó denrai* 仏教伝来. Tókjó, Kódansha, 1995.

Porosz Tibor: *Lótusz szútra*. Budapest, Farkas Lőrinc Imre Kiadó, 1995.

Reischauer, Edwin O.: *Ennin's Diary: The Record of Pilgrimage to China in Search of the Law*. New York, Ronald Press Co., 1955.

Sueki Fumihiko 末木文美士: *Nihon bukkjó si* 日本仏教史. Tókjó, Sincsósa, 1992.

Tamura Yoshiro: *Japanese Buddhism: A Cultural History*. Tokyo, Kosei Publishing Co., 2000.

Totman, Conrad: *Japán története*. Budapest, Osiris Kiadó, 2006.

Tőkei Ferenc: *Kínai buddhista filozófia*. Budapest, Balassi Kiadó, 1993. (Történelem és kultúra 10.)

Welch, Holmes: *The Practice of Chinese Buddhism 1900–1950*. Cambridge, Harvard University Press, 1967. (Harvard East Asian Studies 26.)